

Engel's, F. Printsipy kommunizma [Principles of communism]. (1955). *K. Marks, F. Engel's. Sochineniya* (Т. 4). Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury, 322–339. [in Russian].

Kuzmenko, L. M. & Soldak, M. O. (2010). Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. *Ekonomichnyy visnyk Donbasu*, 4, 83–88. [in English].

Отримано: 23.04.2021

DOI 10.32626/2309-2254.2021-32.221-235

УДК 72.03 (477.54)

ТРИПУТИНА Наталія – завідувач сектору виховної роботи наукової бібліотеки Харківського національного університету міського господарства імені О.М. Бекетова, вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, індекс 61002, Україна (natashatriputina@gmail.com)

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9968-1875>

TRIPUTINA Natalija – Head of the Sector of Educational Work of the Scientific Library, O. M. Beketov Kharkiv National University of Urban Economy, 17, Marshala Bazhanova Street, Kharkiv, index 61002, Ukraine (natashatriputina@gmail.com)

РЯБЧЕНКО Ольга – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 61002, Україна (lerche555@ukr.net)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1249-2482>

ResearcherID: G-2256-2018

RYABCHENKO Olga – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the World History Department, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskiyh Street, Kharkiv, index 61002, Ukraine (lerche555@ukr.net)

ГОНЧАРОВА Ольга – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, індекс 61002, Україна (olia.goncharova2016@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8697-3211>

HONCHAROVA Olga – Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, Head of the Ukraine History Department, H.S. Skovoroda Kharkiv

Бібліографічний опис статті: Тріпутіна, Н., Рябченко, О., Гончарова, О. (2021). Старого міста подих молодий: головний архітектор Харкова Олександр Михайлович Касьянов. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: історичні науки*, (32), 221–235.

СТАРОГО МІСТА ПОДИХ МОЛОДИЙ: ГОЛОВНИЙ АРХІТЕКТОР ХАРКОВА ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ КАСЬЯНОВ

Анотація. *Мета дослідження* – на основі широкого кола джерел дослідити життєвий шлях та науковий доробок відомого українського архітектора, директора Науково-дослідного інституту містобудування УРСР Олександра Михайловича Касьянова (1906–1961). **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, цілісності та системності; застосовуються методи: ретроспективний, проблемно-хронологічний, просопографічний. **Новизна дослідження** полягає в дослідженні життєвого шляху та діяльності О. Касьянова, які до цього часу не стали предметом докладного наукового висвітлення. Відзначаються заслуги цього митця перед українською архітектурою: він був автором першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, під його керівництвом були виконані проекти планування Луганська, Вітебська, Могильова, Чернігова, Кам'янець-Подільського, Луцька та багатьох інших міст. Також зазначено, що при плануванні міст О. Касьянов спирався на ретельно вивчену історію обновлюваних об'єктів, про що, зокрема, свідчить теоретична спадщина архітектора. **Висновки.** Переосмислення спадку радянської епохи призвело до знецінення реальних здобутків українських зодчих, імена і творчий доробок яких з часом почав замовчуватися чи ігноруватися дослідниками. Всебічно обдарований, справжній професіонал своєї справи, архітектор О. Касьянов, попри вагомість свого внеску до теорії архітектури та містобудування України, не уникнув цієї долі. Детальне вивчення його життя і творчого спадку дозволяє зробити висновок про високий професіоналізм, відповідальність за якісне проведення взятої на себе роботи і за свою справу перед нащадками. О. Касьянов назавжди увійшов в історію України як основоположник першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, що був покладений в основу подальших аналогічних розробок, а його ім'я може слугувати добрим прикладом любові до рідного краю.

Ключові слова: архітектор, місто, генеральний план, реконструкція, міське середовище, відбудова.

THE YOUNG BREATH OF THE OLD CITY: THE CHIEF ARCHITECT OF KHARKIV OLEKSANDR MYKHAYLOVYCH KASYANOV

Abstract. *The purpose of the study* is to analyze the life and scientific achievements of the famous Ukrainian architect, director of the Research Institute of Urban Planning of the Ukrainian SSR Oleksandr Mykhaïlovych Kasyanov (1906–1961) based on a wide range of

sources. The research methodology is built on the principles of historicism, objectivity, integrity, and systematics; the following methods are used: retrospective, problem-chronological, prosopographic. The novelty of the research lies in the study of the life and work of O.M. Kasyanov, which has not yet been the subject of detailed scientific coverage. The merits of this artist to Ukrainian architecture are noted: he was the author of the first scientifically sound master plan of Kharkiv; under his leadership, the planning projects of Luhansk, Vitebsk, Mogilev, Chernihiv, Kamianets-Podilskyi, Lutsk, and many other cities were carried out. It is also stated that in urban planning, O.M. Kasyanov relied on a carefully studied history of the renovated objects, as evidenced, in particular, by the theoretical heritage of the architect. Conclusions. The rethinking of the legacy of the Soviet era has led to the devaluation of the real achievements of the Ukrainian architects, whose names and creative accomplishments over time began to be silenced or ignored by researchers. The comprehensively gifted, the true professional in his field, the architect O.M. Kasyanov, despite the importance of his contribution to the theory of architecture and urban planning of Ukraine, did not escape this fate. A detailed study of his life and creative legacy allows us to conclude about the high professionalism, responsibility for the quality of the work undertaken and for his job done in front of his descendants. O.M. Kasyanov forever entered the history of Ukraine as the founder of the first scientifically sound master plan for the development of Kharkiv, which was the basis for further similar developments, and his name can serve as a good example of love for his native land.

Key words: architect, city, general plan, reconstruction, urban environment, rebuilding.

Постановка проблеми. Від моменту свого виникнення Харків як місто формувався під впливом багатьох об'єктивних факторів і творчих зусиль фахівців-архітекторів. Значний внесок у вирішення проблеми збереження візуального обличчя міста був зроблений харківськими зодчими, які у 1930-ті рр. займалися його «соціалістичною реконструкцією», а у 1940-і додали руйнівні наслідки війни. Вагоме місце серед них належить архітектору Олександру Михайловичу Касьянову (1906 – 1961).

Аналіз джерел та останні дослідження. Незважаючи на незаперечні заслуги О. Касьянова як архітектора, його життя та творча спадщина досі не стали предметом окремого дослідження. Перш за все слід відзначити розвідки Н. Тріпутіної (Тріпутіна, 2019), статті у довідкових виданнях (Українська радянська енциклопедія, с. 239; Словник художників України, с. 99; Український Радянський Енциклопедичний Словник, с. 40; Митці України, с. 292), коротенькі сюжети у виданні «Архитекторы Харькова» (Архитекторы Харькова, 2008). Тому основу статті складають матеріали з архівів і музеїв Харкова та Києва, спогади (Шпара, 1988) та багата наукова спадщина самого О. Касьянова.

Мета дослідження – на основі широкого кола джерел дослідити життєвий шлях та науковий доробок відомого українського архітектора Олександра Михайловича Касьянова (1906–1961).

Виклад основного матеріалу. Харків відіграв дуже важливу роль в особистісному та професійному становленні О. Касьянова. Народився він 23 лю-

того 1906 р. у сім'ї М. Касьянова – сина протоієрея церкви хутора Герасимова Облaсті Війська Донського – під час його навчання на історико-філологічному відділенні Харківського Імператорського університету (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 222, арк. 1; спр. 1, арк. 3.). Після закінчення студій сім'я повернулася до рідних місць, де батько продовжував педагогічну діяльність в гімназіях Новочеркаська та станиці Цимлянської аж до 1917 р., коли родина повернулася до Харкова, де Михайла Олександровича призначають директором Холодногірського відділу народної освіти (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 223, арк. 1–6).

Дистати вищу освіту вихідцю з інтелігентського середовища на початку 1920-х рр. було нелегко: вирішальними факторами були не академічні успіхи, а соціальне походження та наявність направлення з місця роботи абітурієнта (Рябченко О., 2012, с. 26). Тому, незважаючи на гарні успіхи у навчанні у 4-й радшколі Харкова та додаткову підготовку до вступу у виш вдома, до анкети вступника було додано заяву його батька – працівника народної освіти. У ті роки він працював у Харківській дитячій колонії, де відповідав за культурно-освітню роботу. Тож, у традиціях того часу, 3 липня 1923 р. Михайло Олександрович пише листа «до влади» із проханням надати «командировку» для сина до Харківського інституту народного господарства за квотою Наркомосу. Харківський губернський відділ союзу «Всеробос» також підтримав це прохання. І, попри негативну резолюцію, накладену 3 серпня 1923 р. В. Межлауком на всі заяви (ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 787, арк. 1–4), невдовзі Олександра зарахували на навчання до Харківського інституту народного господарства (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 151, арк. 1).

Під час навчання у цьому інституті у О. Касьянова проявився художній талант, що і дозволило йому того ж року без фахової підготовки працювати художником у Харківській секції образотворчих мистецтв Спілки працівників мистецтв. 15 вересня 1924 р. він переходить на навчання до архітектурного відділу Харківського художнього технікуму, який згодом був реорганізований в інститут (ЦДАМЛМ України, ф. 141, оп. 1, спр. 151, арк. 3).

Викладачами у О. Касьянова були відомі архітектори – академік О. Бекетов, К. Жуков, В. Покровський, В. Троценко. У студентські роки Олександр отримує солідний досвід практичної роботи у будівельній галузі, працюючи хронометражистом станції Держплану СРСР з перегляду Урочного положення для будівельних робіт (1924–1926 рр.), а у наступні два роки – техніком на будівництві Держпрому в Харкові. У 1928–1929 рр. він виконував проекти житлових будинків у складі проектної контори Харківської окржитлоспілки, а наприкінці 1920-х рр. працював архітектором Бюро з проектування Великого Запоріжжя, яке мало стати живим втіленням містобудівних ідей творців Дніпрогесу – першим «соціалістичним містечком» України. Після створення у 1930 р. у Харкові республіканського проектного

інституту «Діпромісто» УСРР, О. Касьянов, який на той час закінчив з відзнакою інститут зі званням «архітектора-художника», десять років працював у цьому закладі на посаді організатора-керівника творчої майстерні.

Основним здобутком цього періоду для О. Касьянова став «Проект соціалістичної реконструкції Харкова» – комплексний генеральний план розвитку Харкова, розробка якого розпочалася у 1931 р. творчим колективом під керівництвом інженера О. Ейнгорна та архітектора О. Касьянова. З метою надійного прогнозування було проведено ретельне вивчення топографічної основи міста, історії його виникнення та розвитку, особливостей формування міського середовища в економічному, демографічному, екологічному та соціально-культурному аспектах (Шкодовський, 2002, с. 48-57). При виконанні Генплану Харкова 1930-х рр. виразно проявилися притаманні його авторам глибина та прагнення до передових містобудівних рішень: формування основних містобудівних вузлів, відмежування промислових зон від житлових, винесення крупних виробництв за межі центральної зони міста, реконструкція та надбудова старих будівель, розробка еталонних проектів реконструкції житлових кварталів. Задля оптимізації оперативного простору були заплановані розширення старих та пробивка нових транспортних магістралей й обхідних доріг, які дозволяли розвантажити центр міста від зайвого транспорту, облаштування багаторівневих транспортних розв'язок, розчистка центру міста від старезних будівель, визначення та використання резервних територій для зведення нових районів (Давидич, 2013, с. 93). Мережа вулиць перетворювалася із радіальної на радіально-кільцеву. Вирішенню екологічних проблем мегаполісу мали сприяти загальне озеленення вулиць та створення системи зелених масивів у місті, а також захисних лісових зон навколо нього. Житлову забудову передбачалося перевести із санітарно небезпечних зон (задушливих та підтоплюваних низин) до добре інсольованих та вентильованих нагірних місць (Касьянов, Мамиконов, 1932, с. 22-72). У цьому проєкті Олександр Михайлович, зокрема, уперше застосував ідею мікрорайонування міських сельбищних територій, що дозволяло знизити щільність їх заселення, ввести комплекс культурно-побутових обслуговуючих закладів та винести транспортний рух за межі житлової зони (Памяти, с. 40). За перші два роки (1931-1932 рр.) на основі докладного аналізу усіх містобудівних проблем тодішньої столиці України був створений детальний проєктний план, реалізація першого етапу якого намічалася на 1937 р., а завершення – на кінець 1940-х рр. Однак втілення в життя підготовленого у 1933 р. проєкту затягнулося на довгі роки: спочатку у 1934 р. Харків втратив статус столиці УСРР, а в 1935-му – у зв'язку із прийняттям ЦК ВКП(б) та РНК СРСР постанови про генеральний план реконструкції Москви, були «спущені» нові директиви, які вимагали корекції харківського генплану. Отже, тільки у 1938 р. генплан передвоєнної доби був затверджений Раднаркомом УРСР. Харківська міська рада у результаті цієї три-

валої роботи володіла «досить цінним дослідним і проектним матеріалом, що дозволяв вирішувати будь-які практичні завдання поточної забудови і перспективного розвитку міста» (Шкодовський, 2002, с. 57). На думку метра харківської архітектури П. Шпари, «всебічно освічений і глибоко мислячий зодчий був основоположником першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку міста, що був покладений в основу подальших розробок» (Шпара, 1988, с. 68).

У березні 1937 р. Олександр Михайлович Касьянов стає членом Архітектурно-технічної ради Харкова. Тоді ж під його керівництвом були виконані проекти планування Луганська, Вітебська, Конотопа, Могильова, Чернігова, Кам'янця-Подільського, Луцька, багатьох сіл та робітничих селищ, житлових та громадських споруд, зокрема, знаменитого Будинку Червоної Армії на Університетській гірці у Харкові, при спорудженні якого були застосовані найсучасніші будівельні конструкції (Памяти, 1961, с. 40).

Зодчий брав участь у численних архітектурних конкурсах: проекту пам'ятника Колумбу у Сан-Домінго, генерального плану Стокгольма, Палацу Рад в Москві, пам'ятника Тарасові Шевченкові у Каневі, харківського Театру масової музичної дії, після війни – у конкурсі на проект відбудови Хрещатика (разом з В. Ореховим).

У передвоєнне десятиліття насиченим було і педагогічне життя архітектора, який, як і багато інших професорів того часу, працював у декількох вишах Харкова. В інституті комунального господарства, приміром, він читав лекції з архітектурної композиції та містобудування, був керівником навчальних проєктів (Архів ХНУБА, особова справа О. М. Касьянова, арк. 5).

Своїми містобудівними концепціями О. Касьянов ділився з архітекторами та громадськістю. П. Шпара зазначав, «О. М. Касьянов був обдарованим публіцистом і вченим-популяризатором. Для його численних публікацій характерні глибина наукової і художньої думки, ясність і доступність викладення» (Шпара, 1988, с. 69). Він вільно володів українською та російською, знав болгарську, чеську, польську, білоруську та англійську мови. Схильність до мов можна пояснити тим, що його батько був висококваліфікованим викладачем-філологом і у сім'ї існувало шанобливе ставлення до мови (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 222; спр. 157, арк. 3).

Ці риси яскраво проявилися у його публікаціях, приміром, у статті про реконструкцію Львова виразно відбилася чуйне та бережне ставлення автора до унікальних архітектурних надбань міста, намагання під час оновлення міської структури зберегти історично сформоване обличчя перлини світової архітектури (Касьянов, 1940, с. 4-12).

Такі думки були викликані перш за все завданнями, які постали перед О. Касьяновим під час роботи у 1939-1941 рр. на посаді директора Львівської філії інституту «Діпромісто» УРСР та головного архітектора Львова. До основи проєкту генерального плану міста, який розробляв-

ся у співпраці з архітекторами Р. Пеньковським та В. Лейберцом, були покладені містобудівні принципи, «націлені на створення найкращих життєвих умов всіх мешканців, а також розроблені іще у 1938 р. пропозиції Р. Пеньковського по вдосконаленню схем транспорту і планувальної структури міста» (Трегубова, Мих, 1989, с. 189). Історично сформована містобудівна структура Львова мала принципову подібність до структури Харкова, отже і прийоми його майбутньої реконструкції мали бути схожі на прийоми, закладені у генплан Харкова передвоєнної доби. Тому передбачалося перетворити радіальну мережу вулиць на радіально-кільцеву, надати значні території під виробничі функції, побудувати нові монументальні будинки, які «створять опорні пункти майбутньої архітектурно-пейзажної композиції плану міста» (Архітектура Львова, с. 579). Хоча проєкт генерального плану авторства О. Касьянова фахівцями визнається як пропагандистський, не заперечується і значний вплив його положень на розробку усіх наступних генеральних планів Львова радянської доби (Архітектура Львова, с. 580).

У Львові застало Олександра Михайловича вторгнення гітлерівських військ. Навіть на початку війни він продовжував працювати над ескізом реконструкції одного з міських районів (Гримайло, 1944).

Повернувшись до Харкова, Олександр Михайлович включився у роботу «Діпроміста» з маскування міста від ворожих нальотів. З вересня 1941 по серпень 1943 р. капітан-інженер, командир 2-го відділу штабу Військово-польового будівництва Червоної армії О. Касьянов пройшов трагічний шлях до волзьких берегів (його стійкість у битві на Волзі відзначена медаллю «За оборону Сталінграда»), а потім взяв участь у наступальних боях на Донбаському напрямку (ЦДАМЛМ, ф.141, оп. 1, спр. 157, арк. 1 зв.).

Наприкінці серпня 1943 р. Харків був звільнений. Місто лежало у руїнах із знищеною інженерною інфраструктурою і ледь живими мешканцями, яких на момент звільнення нараховувалось близько 192 тис. осіб, тобто приблизно 1/5 частина його передвоєнного рівня (928 тис. осіб) (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 110, арк. 168). У той же час умови війни вимагали від цього колись могутнього індустріального центру швидкого включення у воєнний потенціал країни, бо від темпів його відбудови великою мірою залежала боєздатність воюючої держави.

Відбудова міста була складним завданням, оскільки руйнуванню були піддані не тільки об'єкти промисловості, енергетики, комунальне господарство, але й історичний центр, громадські та адміністративні будівлі, цілі квартали житла. Треба було створити «нове обличчя» мегаполісу. Відновлення народногосподарських об'єктів на звільнених територіях було головним завданням Наркомату з будівництва СРСР, який діяв від 1939 року. 30 вересня 1943 р. було ухвалено рішення про створення республіканського Наркомату з житлово-цивільного будівництва. На нього було покладено «проектуван-

ня та будівництво житла та пов'язаного з ним комунального та житлово-побутового будівництва у містах та селах УРСР» (ЦДАВО України, ф. р. 2, оп. 7, спр. 587, арк. 1).

З метою поліпшення якості архітектурних рішень та створення керівного органу у галузі архітектурно-будівельних робіт, того ж таки 30 вересня 1943 р. розпочав діяльність Державний комітет у справах архітектури при РНК СРСР, а 21 грудня – Управління у справах архітектури при РНК СРСР. Для затвердження проектів будівництва при Раднаркомі УРСР 15 грудня 1943 р. було організовано республіканське Управління у справах архітектури. У тому ж ряду стояло і рішення про першочергове відновлення діяльності Наркомату будівельних матеріалів УРСР у Харкові (ЦДАВО України, ф. р. 2, оп. 7, спр. 586, арк. 47).

Відразу ж після повернення до Харкова, міська влада взялася за вирішення комплексу відбудовчих проблем. На засіданні виконкому Харківської міської ради від 29 серпня 1943 р. було прийнято ухвалу «Про заходи щодо відбудови міста Харкова» (Держархів Харківської обл., ф. р. 408, оп. 11, спр. 6, арк. 24). Розпочали роботу архітектурно-будівельні майстерні «Міськпроект» та управління головного архітектора Харкова, виконувати посадові обов'язки якого з 25 серпня 1943 р. тимчасово доручили відомому харківському архітекторові М. Покорному (Держархів Харківської обл., ф. р. 408, оп. 11, спр. 6, арк. 10-11). А на початку вересня керівником цього управління став відкликаний з діючої армії О. Касьянов (Архів ХНУБА, особова справа О. М. Касьянова, арк. 3).

Відсутність опалення і освітлення не зупинили роботу майстра над відновленням втраченого архіву міськвиконкому передвоєнного плану реконструкції міста. «Відродити Харків у всій його славі і величі» – таким було бажання зодчого (Касьянов, 1944). Харківський «Міськпроект» під його керівництвом за кілька місяців підготував схему, відповідно до якої можна було розпочинати відбудовчі роботи. Новий проект створювався із урахуванням попереднього досвіду та новітніх досягнень містобудівної науки. За два роки повноцінний генплан з детальними ескізами окремих районів, кварталів, вулиць, будівель було закінчено. Архітектор наголошував, що цей план являв собою «канву для майбутнього розв'язання окремих містобудівельних, архітектурних завдань, що постійно виникатимуть перед архітекторами під час відбудови та дальшої забудови Харкова» (Касьянов, 1947, с. 33-34). Під час опрацювання генплану і в ході його реалізації зодчий багато спілкувався із земляками у пресі, ділився з ними своїми мріями про майбутнє місто, вселяв у них віру у реальність запланованого, надихав їх на відродження мегаполісу. У своїх проектах у ті роки зодчі втілювали тріумфальні мотиви. За ініціативою О. Касьянова та міського архітектора В. Орехова у Харкові були проведені роботи зі створення акцентів низки міських перспектив через застосування баштових обсягів зі шпилями (Архітектори Харькова, с. 18).

Усі роки перебування О. Касьянова на посаді головного архітектора Харкова були віддані роботі з реалізації накресленого плану. На цьому шляху йому доводилося стикатися із безліччю складних перешкод. Чи не найважчою проблемою було узгодження містобудівних програм із інтересами відомчих забудовників, для яких на першому плані стояло зумовлене реаліями воєнного часу завдання здійснити своє будівництво у найкоротші терміни. При цьому нерідко ігнорувалися вимоги генплану. Не завжди зважали на інтереси міської забудови і представники місцевої влади. При складанні п'ятирічних планів народногосподарського комплексу не проводилося їх повного зведення із планами розвитку окремих міст як центрів такого народногосподарського комплексу (Касьянов, 1947, с. 33-34). У протистоянні із хаотичністю забудови бували окремі випадки, коли задля збереження архітектурної композиції міста доводилося зносити вже збудовані споруди. Прикладом порушення принципів забудови стало зведення заводів «Червоний хімік» та маркшейдерських інструментів серед житлових районів.

Важко переоцінити щоденні зусилля Касьянова з оперативного керівництва забудовою зруйнованого міста. Тисячі конфліктів доводилося розв'язувати, домагаючись неухильного виконання правил землевідведення та погоджуючи питання оренди напівзруйнованих будівель. Звіти про роботу управління головного архітектора Харкова нагадують зведення з полів воєнних дій (Тріпутіна, 2019, с. 182). Фактично, йому доводилося докладати значних зусиль для гармонізації трьох різних напрямків містобудівної думки: а) концептуально-творчого, зосередженого на проблемі створення художнього образу міста як своєрідного пам'ятника епохи; б) функціонально-прагматичного, пов'язаного із завданнями забезпечення розвитку міста, враховуючи дуже обмежені можливості тогочасної економіки; в) науково-містознавчого, головним критерієм якого було підвищення рівня життя мешканців міста (Косенкова, 2000).

Величезних зусиль вартувало підтримання взаєморозуміння між головним архітектором та архітекторами – авторами проектів визначних будівель міста (Касьянов, 1946). З цією метою кожен вагомий проект проходив серйозне багаторівневе обговорення серед фахівців. Збереглися протоколи засідань архітектурних комісій з питань виконання проектів відбудови споруди міськвиконкому (арх. Костенко), реконструкції будівлі Центрального універмагу (арх. М. Мовшович, Б. Клейн), зведення нового вокзалу Південної залізниці (арх. Г. Волошин, Б. Мезенцев, Є. Лимар). Із 1943 по 1946-й рік у місті було затверджено 1014 проектів будівництва (Архитекторы Харькова, с. 167).

У січні 1948 р. виконком Харківської міськради ініціював висунення зазначеного проекту на здобуття Сталінської премії – найвищої мистецької нагороди СРСР. У коментарі до проекту постанови «Про висунення робіт з пла-

нування м. Харкова на здобуття Сталінської Премії 1947 г.», зокрема, вказувалося, що «в цілому роботи з планування міста Харкова є у низці аналогічних робіт одним з найбільш цікавих та найбільш кваліфікованих проявів практики радянського містобудування». А «в особі архітектора Касьянова створилася природна наступність у розробці одного із визначних містобудівних документів у нашій країні, а також у втіленні цього проекту в натурі» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 179, арк. 1-4). Не зважаючи на глибоку обґрунтованість висунення, намір харків'ян так і не було реалізовано.

Перший із звільнених українських міст, Харків став певним полігоном для випробування засобів «реанімації» міського життя. Одним із них було озеленення, яке розглядалося як могутній чинник відродження занепалого міста. Міське керівництво було впевнене: репрезентувати нове архітектурне обличчя Харкова будуть, перш за все, такі об'єкти, як Парк культури та відпочинку (імені О. М. Горького), а також сад імені Т. Г. Шевченка (Держархів Харківської обл., ф. р. 1156, оп. 2, спр. 3, арк. 91). Тож у IV кварталі 1943 р. Раднарком України Харківському тресту зелених насаджень виділив на капітальне будівництво 310 тис. крб (Держархів Харківської обл., ф. Р-1156, оп. 2, спр. 1, арк. 60).

Для подальшої розробки наукової концепції зеленого будівництва повоєнного періоду скористалися порадами засновника і директора Українського науково-дослідного інституту комунальної гігієни професора О. Марзєєва. Положення про те, що зруйновані квартали недоцільно відбудовувати повністю, а натомість засаджувати парками і скверами, дало архітекторам чи не всієї України справді революційний важіль у вирішенні містобудівних проблем постраждалих міст. Професор підкреслював: «Потрібно використовувати можливість ліквідувати скупченість, покращити санітарні умови, збільшити площі міських зелених насаджень. При такому підході міста після відбудови будуть більш здоровими, зеленими і красивими, ніж вони були до війни» (Марзєєв, 1948, с. 117).

Тож сучасне обличчя Харкова великою мірою є результатом практичної реалізації згаданого положення. Наполегливі зусилля тресту «Зеленбуду» та мешканців міста дозволили поступово вдихнути життя в понівечені вулиці міста. Міська рослинність стала могутнім союзником харків'ян у боротьбі за відродження Харкова. Їй донині у середмісті лишився зелений острівець тишки – створений у 1947 р. методом народної будови за замислом архітекторів О. Касьянова, Г. Маяк та В. Коржа сквер Перемоги з басейном, вишуканою альтанкою і прозорим фонтаном «Дзеркальний струмінь». У посланні до британських колег Касьянов відзначав: «Ми вважаємо, що ми дуже бідні на зелень і ми бажаємо перетворити наше місто в суцільний квітучий сад» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 67, арк. 1).

Наприкінці 1940-х процес відбудови Харкова набув широкого розмаху, а внесок О. Касьянова у цю справу приніс йому високий авторитет у мистець-

ких колах і в керівництві країни. Успішне подолання наслідків війни вимагало від нього справді державницьких підходів до розв'язання гострих проблем. Розуміючи відповідальність зодчих за результати своєї праці, він відзначав, що архітектор повинен бути «основною і повновладною постаттю на будівництві ... щоб він не тільки милувався своїм проектом (це ж тільки 10% всієї справи), а й сам будував своє творіння» (Касьянов, 1944, с. 30-32). Ця ж думка прозвучала й у листі до академіка архітектури К. Алабяна від 28 січня 1947 р.: «Архітектор має бути повністю там, де створюються величні і малі будови нашої країни. Він повинен бути генералом великої армії будівничих, а не писарем хоч і у Генеральному штабі цієї армії...» (ЦДАМЛМ, ф. 141, оп. 1, спр. 112, арк. 1).

Під час роботи над відновленням зруйнованих міст Касьянов, перш за все, ретельно вивчав їхню історію. Тому теоретична спадщина зодчого багата на дослідження, присвячені розгляду ретроспективи архітектурного розвитку Харкова. Відродженню історичного центру міста була присвячена і дисертація на звання кандидата архітектури, яку Олександр Михайлович захистив у 1955 р.

Політичні зрушення 1950-х рр. спричинили значні зміни у соціальній сфері. Зокрема, у період хрущовської «відлиги» приділялася особлива увага масовому житловому будівництву. Принцип індустріалізації будівництва за типовими проектами був покладений в основу реформи будівельної галузі. По всій країні починають виникати обширні райони новобудов. О. Касьянов, який у 1950 р. очолив Науково-дослідний інститут містобудування Академії будівництва і архітектури УРСР у Києві, стає керівником низки наукових тем, проводить роботи у галузі районування, планування і забудови населених місць і районів. У цей час ним було видано понад 40 тематичних публікацій, переважно спрямованих на розв'язання загальних проблем містобудування. Водночас Олександр Михайлович уважно розглядає і досить вузькі питання, з якими йому доводиться мати справу у будівельній практиці (Тріпутіна, 2019, с. 183).

Багато енергії зодчий віддавав громадській діяльності. Він був одним з організаторів Спілки архітекторів України, протягом багатьох років входив до складу правління цієї організації та Союзу архітекторів СРСР. На посаді головного редактора, а потім – члена редколегії журналу «Строительство и архитектура» він зробив цінний внесок у діяльність цього фахового часопису (Памяти, с. 40). У 1958 р. його було обрано членом-кореспондентом Академії будівництва та архітектури УРСР, а заслуги перед державою відзначено двома орденами «Знак пошани» та низкою медалей.

Помер О. Касьянов 23 вересня 1961 р. у Харкові, похований на Байковому кладовищі у Києві.

Висновки. Переосмислення спадку радянської епохи призвело до знецінення реальних здобутків українських зодчих, імена і творчий до-

робок яких з часом почав замовчуватися чи ігноруватися дослідниками. Всебічно обдарований, справжній професіонал своєї справи, архітектор О. Касьянов, попри вагомість свого внеску до теорії архітектури та містобудування України, не уникнув цієї долі. Детальне вивчення його життя і творчого спадку дозволяє зробити висновок про високий професіоналізм, відповідальність за якісне проведення взятої на себе роботи і за свою справу перед нащадками. О. Касьянов назавжди увійшов в історію України як основоположник першого науково обґрунтованого генерального плану розвитку Харкова, що був покладений в основу подальших аналогічних розробок, а його ім'я може слугувати добрим прикладом любові до рідного краю.

Список використаних джерел і літератури:

Архитекторы Харькова: альбом (2008). Харків: Харьковский Дом Архитектора, 376 с.

Архів Харківського національного університету будівництва і архітектури.

Архітектура Львова: Час і стилі. XIII – XXI ст. (2008). Львів: Центр Європи, 720 с.

Давидич, Т. (2013). *Стили в архитектуре Харькова: монография*. Харьков: Литература, 164 с.

Державний архів Харківської області.

Димний, М. (1929). Архітектори майбутнього. *Всесвіт*, 7, 7.

Касьянов, А. М. (1957). Некоторые спорные вопросы в застройке городов. *Архитектура СССР*, 1, 22–25.

Касьянов, А. М. (1955). *Харьков (архитектурно-исторический очерк): монография*. Киев: Изд-во Акад. архитектуры УССР, 62 с.

Касьянов, А. М. (1946). Харьков восстанавливается. *Архитектура и строительство*, 6, 3–4.

Касьянов, О. (1944). Обрисы майбутнього Харкова. *Соціалістична Харківщина*, (3 листопада).

Касьянов, О. М. (1944). Архітектор великої доби. *Україна*, 1, 30–32.

Касьянов, О. М. (1947). Генеральний план Харкова. *Вісник Академії архітектури УРСР*, 1–4, 33–34.

Касьянов, О. М. (1940). Соціалістична реконструкція Львова. *Архітектура Радянської України*, 9, 4–12.

Касьянов, Мамиконов. (1932). *Будуємо соціалістичний Харків (Що повинен знати комсомолец Харкова про проект соціалістичної реконструкції столиці України)*. Харків: Молодий більшовик, 72 с.

Косенкова, Ю. Л. (2000). *Советский город 1940-х – первой половины 1950-х годов: От творческих поисков к практике строительства* (автореферат дисс. доктора архитектуры). URL: <http://www.dissercat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-pолоviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str#ixzz4KmOE9lCk> (дата звернення: 17.08.2016).

Марзеев, А. Н. (1948). Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941–1945 гг. *Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации*, (1). Москва, 180 с.

Митці України: Енцикл. довід. (1992). (Упоряд.: М. Г. Лобінський, В. С. Мурза). Київ: УЕ, 848 с.

Памяти Александра Михайловича Касьянова. (1961). *Строительство и архитектура*, 11, 40.

Рябченко, О. (2012). *Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації*: монографія. Харків: ХНАМГ, 456 с.

Рябченко, О. Л. (2009). Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті рр.). *Український історичний журнал*, 4, 129–143.

Словник художників України. (1973). Київ: Голов. ред. УРЕ, 272 с.

Трегубова, Т. О. & Мих, Р. М. (1989). Львів. *Архитектурно-історичний нарис*: монографія. Київ: Будівельник, 270 с.

Тріпутіна, Н. (2019). *У двобої з небуттям: комунальне господарство Харкова у роки Другої світової війни*: монографія. Харків: ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 228 с.

Українська радянська енциклопедія. (1961), (6). Київ: Голов. ред. УРЕ, 576 с.

Український Радянський Енциклопедичний Словник. (1987) (у 3-х т., Т. 2). Київ: Голов. ред. УРЕ, 736 с.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Центральний державний архів громадських організацій України.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України.

Шкодовский, Ю. М. & Лаврентьев, И. Н. (2002). *Харьков вчера, сегодня, завтра*: монографія. Харьков: Фолио, 206 с.

Шпара, П. Е. (1988). *Записки архитектора*: монографія. Київ: Будівельник, 88 с.

References:

Arkhtektory Kharkova [Kharkov Architects]: albom (2008). Kharkiv: Kharkovskiy Dom Arkhitekтора, 376 s. [in Ukrainian].

Arkhir Kharkivskoho natsionalnoho universytetu budivnytstva i arkhtektury [The Archive of Kharkiv National University of Construction and Architecture].

Arkhtektura Lvova: Chas i styli. XIII – XXI st. [Architecture of Lviv: Time and styles. XIII – XXI centuries]. (2008). Lviv: Tsentri Yevropy, 720 s. [in Ukrainian].

Davidich, T. (2013). *Stili v arkhtekturі Kharkova* [Styles in Kharkov architecture]: monografiya. Kharkov: Litera nova, 164 s. [in Russian].

Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti [The State Archive of Kharkiv Oblast].

Dymnyi, M. (1929). *Arkhtektory maibutnoho* [Architects of the future]. *Vsesvit*, 7, 7. [in Ukrainian].

Kasyanov, A. M. (1957). Nekotorye spornye voprosy v zastryoyke gorodov [Some controversial issues in urban development]. *Arkhtektura SSSR*, 1, 22–25. [in Russian].

Kasyanov, A. M. (1955). *Kharkov (arkhtekturno-istoricheskii ocherk)* [Kharkiv (architectural and historical sketch)]: monografiya. Kiev: Izd-vo Akad. arkhtektury USSR, 62 s. [in Russian].

Kasyanov, A. M. (1946). *Kharkov vosstanavlivaetsya* [Kharkiv is recovering]. *Arkhtektura i stroitelstvo*, 6, 3–4. [in Russian].

Kasianov, O. (1944). *Obrysy maibutnoho Kharkova* [Outlines of the future of Kharkiv]. *Sotsialistychna Kharkivshchyna*, (3 lystopada). [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1944). *Arkhitektor velykoi doby* [The architect of the great era]. *Ukraina*, 1, 30–32. [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1947). *Heneralnyi plan Kharkova* [General plan of Kharkiv]. *Visnyk Akademii arkhitektury URSR*, 1–4, 33–34. [in Ukrainian].

Kasianov, O. M. (1940). *Sotsialistychna rekonstruktsiia Lvova* [Socialist reconstruction of Lviv]. *Arkhitektura Radianskoi Ukrainy*, 9, 4–12. [in Ukrainian].

Kasianov, Mamikonov. (1932). *Buduemo sotsialistychnyi Kharkiv* [We are building a socialist Kharkiv] (*Shcho povynen znaty komsomolets Kharkova pro proekt sotsialistychnoi rekonstruktsii stolytsi Ukrainy*). Kharkiv: Molodyi bilshovyk, 72 s. [in Ukrainian].

Kosenkova, Yu. L. (2000). *Sovetskiy gorod 1940-kh – pervoy poloviny 1950-kh godov: Ot tvorcheskikh poiskov k praktike stroitelstva* [Soviet city of the 1940s – first half of the 1950s: From creative pursuits to the practice of construction] (Extended abstract of Candidate's thesis). Retrieved from <http://www.dissercat.com/content/sovetskii-gorod-1940-kh-pervoi-poloviny-1950-kh-godov-ot-tvorcheskikh-poiskov-k-praktike-str#ixzz4KmOE9lCk>. [in Russian].

Marzeev, A. N. (1948). *Sanitarnye posledstviya razrusheniya gorodov Ukrainy v period voyny i okkupatsii 1941–1945 gg.* [Sanitary consequences of destruction of Ukrainian cities during the war and occupation of 1941–1945.] *Mediko-sanitarnye posledstviya voyny i mero-priyatiya po ikh likvidatsii*, (1). Moskva, 180 s. [in Russian].

Mytsi Ukrainy: Entsykl. dovid. (1992) [Artists of Ukraine]. (Uporiad.: M. H. Lobinskyi, V. S. Murza). Kyiv: UE, 848 c. [in Ukrainian].

Pamyati Aleksandra Mikhaylovicha Kasyanova. (1961) [In memory of Alexander Mikhailovich Kasyanov]. *Stroitelstvo i arkhitektura*, 11, 40. [in Russian].

Riabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-kh rokiv: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii* [Students of Soviet Ukraine in the 1920s and 1930s: Everyday Practices and Conflicts of Identification]; monohrafiia. Kharkiv: KhNAMH, 456 s. [in Ukrainian].

Riabchenko, O. L. (2009). *Studentstvo radianskoi Ukrainy u poshukakh «proletarskoi» identychnosti (1920-ti pp.)* [Students of Soviet Ukraine in search of “proletarian” identity (1920 s.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 129–143. [in Ukrainian].

Slovnnyk khudozhnykiv Ukrainy [Dictionary of Ukrainian artists]. (1973). Kyiv: Holov. red. URE, 272 s. [in Ukrainian].

Trehubova, T. O., Mykh, R. M. (1989). *Lviv. Arkhitekturno-istorychnyi narys: monohrafiia* [Lviv. Architectural and historical essay]. Kyiv: Budivelnik, 270 s. [in Ukrainian].

Tripulina, N. (2019). *U dvoboi z nebuttiam: komunalne hospodarstvo Kharkova u roky Druhoi svitovoi viiny* [In a duel with non-existence: public utilities of Kharkiv during the Second World War]; monohrafiia. Kharkiv: KhNUMH im. O. M. Beketova, 228 s. [in Ukrainian].

Ukrainska radianska entsyklopediia [Ukrainian Soviet Encyclopedia]. (1961), (6). Kyiv: Holov. red. URE, 576 c. [in Ukrainian].

Ukrainskyi Radianskyi Entsyklopedychnyi Slovnnyk [Ukrainian Soviet Encyclopedic Dictionary]. (1987) (v 3-kh t., T. 2). Kyiv: Holov. red. URE, 736 s. [in Ukrainian].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine].

Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury i mystetstva Ukrainy [Central State Archive-Museum of Literature and Art of Ukraine].

Shkodovskiy, Yu. M., Lavrentev, I. N. (2002). *Kharkov vchera, segodnya, zavtra* [Kharkiv yesterday, today, tomorrow]: monografiya. Kharkov: Folio, 206 s. [in Russian].

Shpara, P. Ye. (1988). *Zapiski arkhitektora* [The Architect's notes]: monografiya. Kiev: Budivelnik, 88 s. [in Russian].

Отримано: 25.04.2021